

## NASTANAK I POVIJESNI RAZVOJ RANOSREDNJOVJEKOVNOG DVIGRADA

Maurizio LEVAK

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Odjel za humanističke znanosti, HR-52100 Pula, Ulica I. Matetića Ronjgova 1  
e-mail: maurizio.levak@pu.htnet.hr

## IZVLEČEK

V Limske dragi, dolgi kraški dolini, ki se od Limskega zaliva zajeda globoko v samo središče istrskega polotoka, najdemo srednjeveški grad Dvigrad, ki je od 17. stoletja dalje zapuščen. Grad je bil zgrajen v nemirnih časih zgodnjega srednjega veka, v obdobju splošne nevarnosti, ki so jo povzročili politična in gospodarska kriza poznorimske države in prodori barbarskih plemen na njeno ozemlje. Zaradi ugodne geografske lege na križišču pomembnih poti se je Dvigrad v času bizantinske uprave razvil v dobro utrjeno naselje s pomembno vlogo v obrambnem sistemu pokrajine. Prihod frankovske oblasti njegovega razvoja ni upočasnil, saj je tudi v novih političnih in gospodarskih okoliščinah grad ohranil geostrateško vlogo veznega člana med puljskim in poreškim področjem ter med morsko obalo in središčem Istre.

**Ključne besede:** zgodnji srednji vek, Dvigrad, Limska draga, gradovi

## NASCITA E SVILUPPO STORICO DEL CASTELLO ALTOMEDIEVALE DI DUECASTELLI

## SINTESI

Nel Nella Draga (Limska draga), lunga valle carsica, che dalla baia di Leme penetra profondamente nel centro stesso della penisola istriana, si trova il castello medievale di Duecastelli (Dvigrad) che fu abbandonato nel XVII secolo. La costruzione del castello risale a tempi irrequieti dell'alto Medioevo, al periodo di generale pericolo, causato da una crisi politica ed economica dell'impero tardo romano e dalla penetrazione nel suo territorio delle tribù barbare. A causa di una favorevole posizione geografica, all'incrocio tra le vie più importanti, Duecastelli si sviluppò, sotto l'amministrazione bizantina, in un abitato ben fortificato svolgente un importante ruolo nel sistema di difesa della regione. La successiva dominazione franca non ne rallentò lo sviluppo, nella nuova situazione politica ed economica il castello, infatti, mantenne un ruolo geostrategico di elemento connettivo tra il territorio polese e quello parentino nonché tra la riva del mare e il centro dell'Istria.

**Parole chiave:** alto Medioevo, Duecastelli, Draga, castelli

## PRAPOVIJESNI KORIJENI

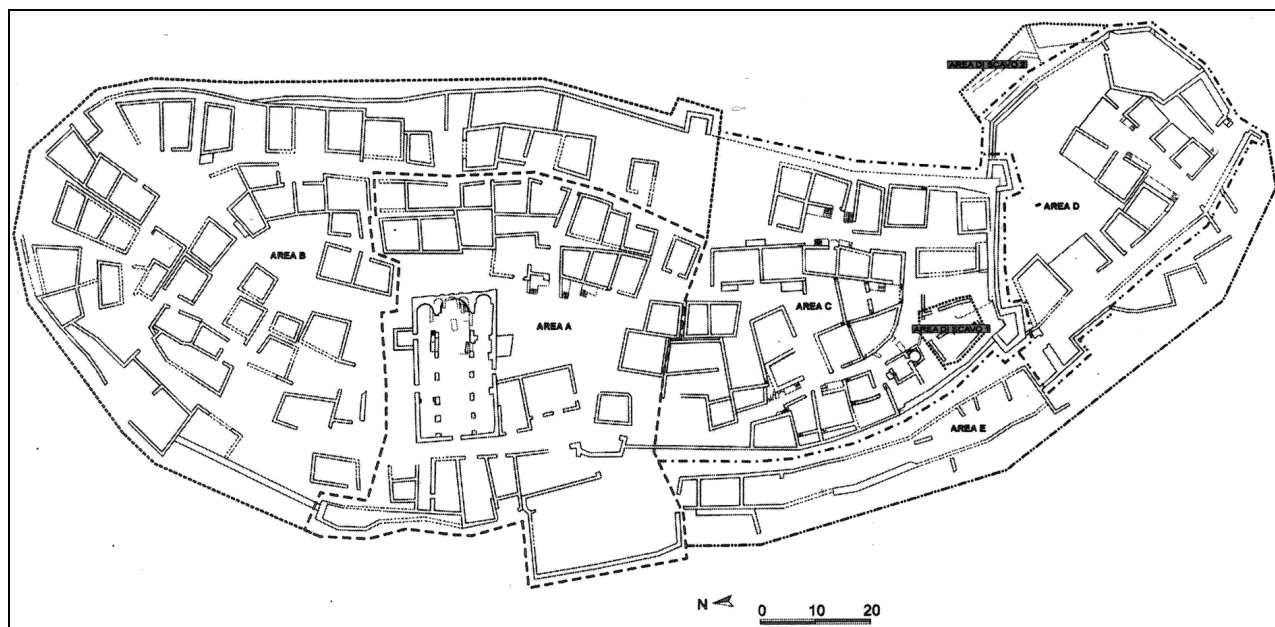
Limska draga (Draga), duga kraška udolina kao nastavak Linskoga zaljeva, s jedne je strane tisućljećima bila prirodnom zaprekom komunikacijama između zapadne i južne Istre, a s druge je predstavljala izuzetno pogodnu vezu između zapadne obale i središnjeg dijela poluotoka. Lučno se prostirući od Beramske vale do krajnjeg doseg mora zaljeva (Vrh Lima), mijenjajući kod Kanfanara smjer sjever – jug u istok – zapad, ona i danas u svijesti Istrana predstavlja razdjelnicu između područja drugačijih mentaliteta i govora.

Nasred jednog od njezina dva najuža dijela (drugo je suženje sjeverno od Kanfanara) uzdiže se brežuljak koji je već u prapovijesti prepoznat kao vrlo povoljan za osnivanje trajnog ljudskog obitavališta. S njega se je mogao nadzirati promet ljudi i roba kako preko Drage, tako i duž nje, a svojim je oblikom bio pogodan za izgradnju gradinskog naselja. Tako na njemu nastaje tipično terasasto gradinsko naselje prapovijesnih Istrana, poput mnogih drugih diljem poluotoka. Prigodom izgradnje ceste Kanfanar – Mrgani 1906. pronađeni su ulomci keramike te brončanih i željeznih predmeta iz prapovijesnog doba (Schiavuzzi, 1919, 84). Uopće je područje Drage u to doba bilo gušće naseljeno – što zbog plodne zemlje u dnu Drage, što zbog brojnih izvora vode kojima ostali dijelovi južne i zapadne Istre uglavnom oskudijevaju – o čemu svjedoče ostatci gradinskih naselja na njezinim obroncima (Matošević, 1998, 11–18; Mihovilić, 1998, 19).

## PAX ROMANA

Nakon rimskog osvojenja Istre postupno je proveden proces pacifikacije koji je donio stabilnost poretka te javnu sigurnost što je pogodovalo razvitku gospodarstva. Stanovništvo kroz duže razdoblje nema razloga za osjećaj ugroženosti i nesigurnosti pa spontano započinje napuštati gradinska naselja koja se u takvim općim prilikama pokazuju nepraktičnima. Nerijetko nova naselja nastaju u neposrednoj blizini starih, to jest u podnožju istoga brijega, i otvorenog su tipa. Stara se, pak, naselja u potpunosti napuštaju ili u njima ostaju samo rijetki stanovnici.

Tako su i gradine oko Drage u to doba napuštene, a njihovi se stanovnici preselili na pogodnija im mjesta za život. Naselje, međutim, na mjestu Dvigrada (kojemu ne znamo tadašnjeg imena) vjerojatno nije napušteno – poput, primjerice, gradine Kašteljir na lijevim obroncima Drage sjeverno od Kanfanara (Mihovilić, 1998, 25) – nego je nastavilo živjeti, ali zasigurno s izmijenjenim značajkama. Pretpostavlja se da nije napušteno prije svega zbog njegova izuzetna strateška značaja za nadzor kopnenih komunikacija. Pored već spomenutih pravaca sjever – jug (*via Flavia*) i zapad – istok (obala – središnja Istra), u antici je (ako ne već i prije) uza naselje prolazila i prometnica koja je iz Bala vodila prema Kringi (Schiavuzzi, 1919, 85), području koje je u to doba, sudeći po arheološkim nalazima (Mlakar, 1977, 29–58; Matijašić, 2003, 35), također bilo gušće naseljeno. Takav je zemljopisni položaj upravo nametao po-



Sl. 1: Urbanističke cjeline Dvigrada (Brogiolo-Malaguti-Riavez, 2003, 119, prema Marušić, 1976).

Fig. 1: Urban units of Dvigrad (Brogiolo-Malaguti-Riavez, 2003, 119, from Marušić, 1976).

trebu za vojnim uporištem, pa se naselje na brijegu nije ugasilo zahvaljujući vojnoj posadi. Kontinuitet naseljenosti kroz antiku nedvojbeno je arheološki potvrđen nalazima keramike, željeznog oružja, predmeta svakodnevne uporabe i novca (Schiavuzzi, 1919, 84) te kamenih spomenika (Marušić, 1976, 19). To ipak ne bi trebalo isključivati postojanje i manjeg nizinskog naselja u antičko doba, za koje postoji mišljenje da se je moglo nalaziti na području oko crkve sv. Marije od Lakuća (Baldini, 1998, 37).

Pored rubnog položaja na granici pulskog s porečkim agerom, graničnost se je antičkog Dvigrada ogledala i u njegovu smještaju u prijelaznom pojasu između područja jake romanizacije i onog slabije. Istra je, kako je poznato, kroz čitavu antiku zadržala uočljivu podvojenost na širi priobalni prostor pod jakim utjecajem rimske kulture i unutarnjost gdje su i dalje prevladavali pred-rimski oblici života i privređivanja. Romanizacija je bila najslabija na ozemlju koje nije ni bilo uključeno u kolonijški ager Pule i Poreča, ali je i na samom području agerā intenzitet bitno slabio s obzirom na udaljenost od morske obale. Rasprostranjenost tragova rustičkih vila, simbola romaniziranog načina organizacije poljodjelske proizvodnje i gradskog utjecaja na izvangradski prostor, kao i posjedovne toponomastike pokazuje kako je njima bio gusto prekriven priobalni pojas, dok su jedina mjesta zamjetnog prodora u nutrinu poluotoka bila na Pulštini (zbog toga što je to nizinsko područje, te zbog uvučenosti u Jadran) i u dolini Mirne. U Limskej dragi i području uz nju rijetki su tragovi rimske ruralne arhitekture, dok toponima posjedovnog tipa ondje gotovo da nema (Matijašić, 1988, 112–120). Dok je dolina Mirne zbog svoje plodnosti i sredozemne klime te plovnosti donjeg toka rijeke kojim su se mogli izvoziti proizvodi bila privlačna rimskom zemljoposjednicima, Draga je – što zbog manje plodne zemlje, što zbog kratkog plovnog puta – ostala, po svemu sudeći, područjem maloposjedničkog poljodjelstva starijega stanovništva koje se je postupno romaniziralo te doseljenih Italaca kojih je vjerojatno bilo barem u zapadnom dijelu jer su tragovi centurijacije zemljišta ustanovljeni u neposrednoj okolici Limskeg zaljeva (Krizmanich, 1981, 181–183). Zavjetni žrtvenik posvećen autohtonom božanstvu Eji pronađen u Dvigradu (Marušić, 1976, 19, tab. XX, 1; Girardi Jurkić, 2005, 43, 124) potvrđuje prožimanje starijedačke i rimske kulture.<sup>1</sup> Put prema središnjoj Istri bio je od određene važnosti za domorodce, ali ne i za rimsku upravu koja im je središnji dio Istre prepustila ne smatrajući ga osobito značajnim u privrednom i prometnom smislu. Na kolanje ljudi i roba u rimskom je društvu presudno utjecala mreža morskih i riječnih komunikacija, a nepostojanje je plovnih rijeka, s izuzet-

kom donje Mirne, uzrokovalo izoliranost središnjeg dijela Istre, tim prije što je njezina poluotočnost omogućavala oplovljavanje, a potrebe za kopnenim komunikacijama u potpunosti su bile zadovoljene priobalnim cestama Trst – Pula i Pula – Tarsatika te cestom Akvileja – Tarsatika, kojom se je izbjegavalo zalaženje na poluotok.

### DOBA NESIGURNOSTI: KASTRIZACIJA

U Istri je razdoblje mira potrajalo duže nego u susjednim zemljama, koje su u već IV. i V. st. bile pogođene provalama barbarskih plemena. Kako se, osim najsjevernijeg dijela, koji je prelazio njezine zemljopisne granice, nije nalazila na putu prodiranja napadača prema Apeninskom poluotoku, te zbog toga što kao poluotok nije mogla biti prolaznim područjem za pohode u bilo kojem daljnjem smjeru, uspjela je sačuvati svoje ljudske i gospodarske snage za još dva stoljeća. Ipak, uznemirujuće vijesti iz susjednih pokrajina, kao i pristizanje izbjeglica iz Panonije i Norika, zasigurno su širile osjećaj nesigurnosti i potencijalne ugroze među stanovnicima poluotoka. Obnavljaju se i ojačavaju gradske zidine, a stanovništvo izvangradskog područja počinje se okupljati u zbijenim naseljima. Rustičke vile, dotad simboli uspješnosti rimskog gospodarskog sustava, u novim okolnostima političke nestabilnosti i gospodarske krize te ugroženih komunikacija smanjuju proizvodnju koja biva ograničena na mjesno tržište. Provala Langobarda u Italiju i njihova izgradnja političke vlasti na osvojenom ozemlju dugoročno je ostvarila snažan utjecaj na prilike u Istri. Kako je time postala pograničnom pokrajinom, u njoj nužno dolazi do militarizacije uprave postupnim srastanjem civilne i vojne vlasti, a proces utvrđivanja se intenzivira. Nastaje niz novih utvrđenih naselja na za to pogodnim mjestima, a to su prvenstveno vrhovi brežuljaka u nutринi i poluotoci na morskoj obali. Među njima osobito dobivaju na značaju mjesta koja su se nalazila na važnim prometnim pravcima na kojima se je mogao očekivati prodor neprijatelja na poluotok i potom u druge njegove dijelove. Takvi kašteli nisu imali samo zadaću zaštite vlastitih stanovnika i onih iz neposredne ili šire okolice, nego i priječenje daljnjeg napredovanja upadača.

Dvigradski je kaštel, s obzirom na svoj položaj, nesumnjivo imao takvu ulogu. Njegov je smještaj bio idealan za nadzor prometnice preko Drage kao i one uzduž nje. Pravac se je prodora neprijatelja, naime, mogao očekivati kako od sjevera prema jugu, tako i od istoka prema zapadnoj obali. Zbog toga je sasvim utemeljena pretpostavka kako je u doba opće kastrizacije tj. utvrđivanja naseljenih mjesta u Istri, i u Dragi obnovljeno

1 Žrtvenik je Eji (Eiae Augustae) dao podići Gnej Polencije, čiji gentilicij otkriva da se je radilo o pulskom gradskom oslobođeniku ili njegovu potomku (Marušić, 1976, 19).

i (dodatno) utvrđeno naselje na brijegu, a ugasilo se ono u njegovom podnožju. Opseg zidina kaštela nije za sada ustanovljen jer nisu poduzimana obuhvatnija arheološka istraživanja s tom zadaćom, ali se pretpostavlja kako je obuhvaćao središnji dio brijega protežući se njegovim najstrmijim dijelovima. Tako je istraživanje manjeg područja uz kasnosrednjovjekovne zidine (jugozapadni kut, vidi sliku 1) pokazalo da su se u njihovoj neposrednoj blizini protezale ranosrednjovjekovne, a možda i kasnoantičke zidine (Brogiolo, Malaguti, Riavez, 2003, 136–143).<sup>2</sup> Na samom je vrhu brijega već u drugoj polovini V. st. izgrađena crkva sv. Sofije, pravokutnog tlocrta s jednom upisanom apsidom (Marušić, 1964, 128; 1976, 49; Brogiolo, Malaguti, Riavez, 2003, 133–134). Taj je tip crkvenog graditeljstva bio vrlo raširen u Istri kroz duže vrijeme (Marušić, 1978a),<sup>3</sup> a dvigradska je crkva, uz drugu fazu crkve sv. Tome u Puli, najstarija poznata nam takva crkva na poluotoku (Marušić, 1976, 50; 1978b, 564–565). Njezin smještaj na trgu ukazuje na istodobnost gradnje te crkve s dovršetkom procesa prerastanja vojne utvrde (motrilišta?) u urbano naselje koje je dostiglo prostorne, gospodarske i demografske preduvjete javljanja potrebe za odgovarajućim kulturnim mjestom. Za razliku od kolonijskih gradova gdje su starokršćanske crkve podizane na mjestima (ili prenamjenom) nekadašnjih građevina javne namjene, pretkršćanskih hramova ili mjestima vezanima uz djelovanje kršćanskih mučenika, koja nisu nužno bila vezana uz središte urbanoga života, mjesto je podizanja dvigradske crkve odabrano isključivo s obzirom na njegovu namjenu (Marušić, 1978b, 561).

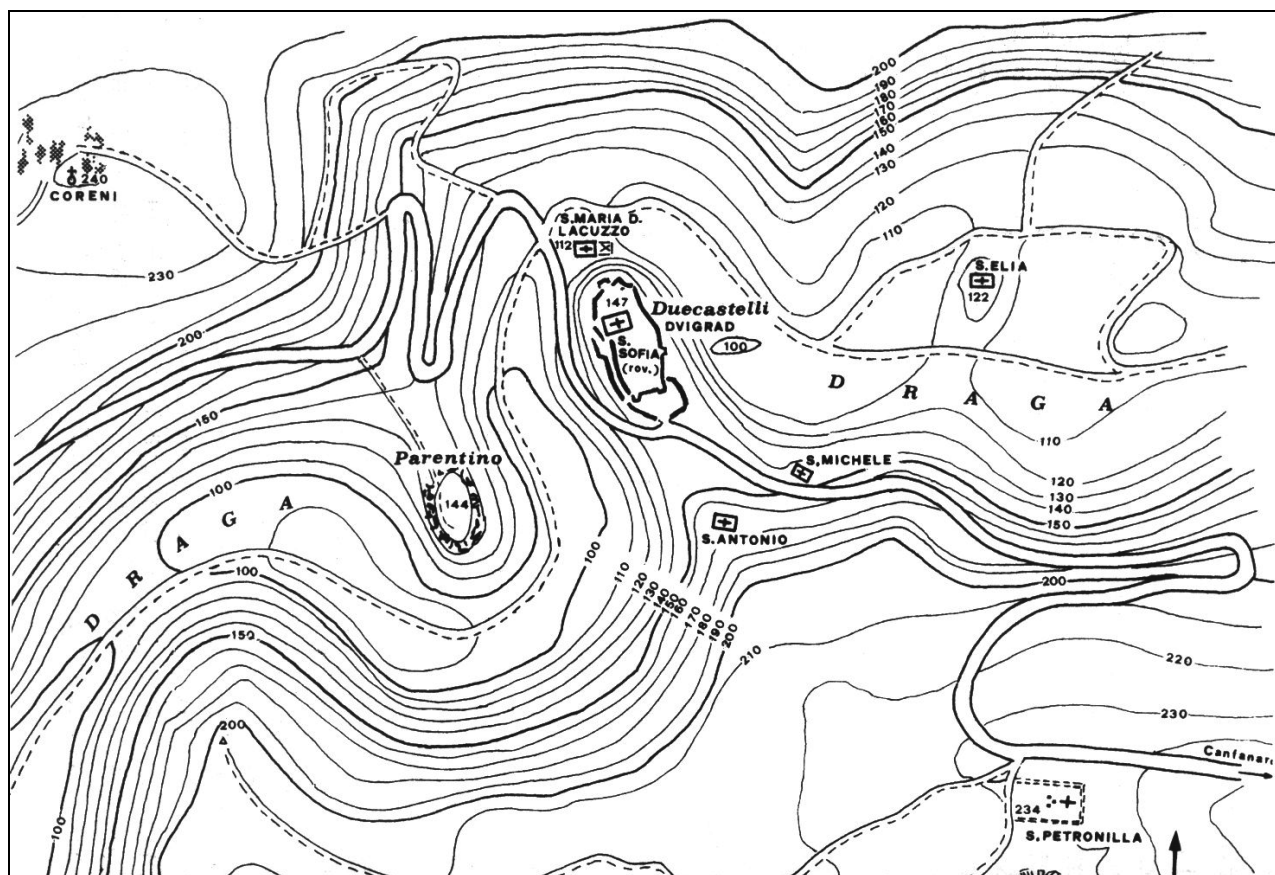
Militarizacija društva ubrzana langobardskom opasnošću od kraja šezdesetih godina VI. st. pokazala se je neophodnom, jer su već potkraj istoga stoljeća zabilježeni prvi pljačkaški prodori Slavena u Istru. Za prvi poznati upad, koji je suzbijen, smatra se da je bio usmjeren na sjeverni ili sjeverozapadni dio poluotoka (Štih, 2001, 15), ali je za jedan od sljedećih (oko 600–602.) zabilježeno kako su napadači, ovoga puta Langobardi udruženi sa Slavenima i Avarima, "čitavu Istru opustošili ognjem i pljačkom" (Pavao Đakon, 1988, IV, 24). To ne mora značiti da je doista stradala sva Istra, ali treba očekivati da su napadači prodrli duboko u nju, vjerojatno i preko Drage. S obzirom na to da je Pulština još u antici bila najrazvijeniji i najbogatiji dio poluotoka, usmjerenost prodora većih barbarskih skupina prema njoj bila bi sasvim očekivana, neovisno o pravcu upada u Istru, tj. jesu li prodrli s istoka ili sjevera. Kako se uz

Avare spominju i Langobardi, moguće je da se je upad dogodio iz oba smjera. U svakom slučaju, budući da izvor govori o pustošenju i pljački, vjerojatno se je radilo o haranju izvogradskih područja. Sljedeći, međutim, zapis (koji se odnosi na razdoblje oko 611.) o upadu Slavena navodi kako su oni, pobivši pritom puno vojnika, nemilosrdno opljačkali pokrajinu (Pavao Đakon, IV, 40). Zbog toga se tom prodoru pripisuju razaranja bazilike u Vrsaru, crkve sv. Foške kod Žminja te crkava u Rimu kod Roča, na Rogaticama kod Starog Gočana i kod Muntajane (Marušić, 1995, 9), pa i razaranja Nezakcija (Marušić, 1957, 63–65). Bez obzira na to jesu li ti objekti doista stradali tada ili za kojega drugog slavenskog upada nešto prije ili poslije, očito je da su napadači uspjeli prodrijeti (u jednom ili više navrata) duboko u Istru, u pojedinim slučajevima sve do neposredne okolice Pule (Nezakcij) ili na zapadnu obalu (Vrsar). Nema sumnje da je, s obzirom na blizinu Vrsara i Žminja, i područje Dvigrada bilo izloženo pustošenjima, ali je sam kaštel bio sigurnim zaklonom svojim stanovnicima i onima iz okolice koji su se u njega sklanjali, jer nisu pronađeni tragovi razaranja. To ne treba čuditi, budući da Slaveni nisu ni druge kaštele uspjeli (a možda većinom ni pokušavali) zauzeti, nego su se zadovoljavali pljačkom i razaranjem nezaštićenog područja. Primjerice, nastradala je grobljanska crkva u neposrednoj blizini Staroga Gočana, ali ne i kaštel. Sve su se, uostalom, gore nabrojene crkve nalazile izvan gradskih zidina, a jedini je poznati slučaj stradavanja utvrđenog mjesta ustanovljen za Nezakcij.

Za razdobljem pljačkaških upada u Istru uslijedio je proces slavenskog zadržavanja u njoj i potom trajnog ostanka naseljavanjem u njezinim za to najpogodnijim krajevima, sjevernom i središnjem, kako zbog njihove rjeđe naseljenosti te stoga i slabije branjenosti, tako i zbog sigurnoga zaleđa u Ćićariji i Učki iza kojih su se već ranije naselili. O tim vremenima svjedoči zapis o djelovanju opata Martina, kojega je papa Ivan IV. oko 641. poslao u Istru (i Dalmaciju) sa zadaćom da novcem otkupljuje zarobljenike iz slavenskog zatočeništva. To znači da su se Slaveni duže vrijeme zadržavali (ako ne već i trajno nastanili) u Istri, jer bi u protivnom zarobljenike odvodili sa sobom preko Ćićarije i Učke, pa bi ih i opat Martin morao tražiti izvan Istre. O trajnoj i neposrednoj ugroženosti istarskih obalnih gradova blizinom Slavena govori i podatak da je iz njih, vjerojatno istom prigodom, spomenuti opat u Rim sklonio moći istarskih svetaca i mučenika (Duchesne, 1886, 330).

2 Pronađeni ostatci najstarijeg obrambenog zida (faza 1) nisu datirani, ali su arheološki slojevi otkriveni uza nj (faza 3) datirani u VIII–IX. stoljeće. Autori pretpostavljaju da je ranosrednjovjekovna utvrda obuhvaćala barem obronak od crkve sv. Sofije do istraživanog sektora.

3 Marušić smatra da se likovna umjetnost u Istri kroz drugu polovinu V. i VI. stoljeće oslobađa ovisnosti o utjecajima iz Ogleja i Gradeža i otvara prema drugim središtima, te da u tom povijesnom surječju valja "gledati rađanje onog tipa crkvene arhitekture koji se može nazvati istarskim u pravom smislu riječi i za kojeg su tipični četvrtasti prostor i apsida upisana u ravno začelje" (Marušić, 1976, 50).



Sl. 2: Dvigrad i uža okolica (Alberi, 1998, 1422).

Fig. 2: Dvigrad and close surrounding area (Alberi, 1998, 1422).

### IZA ČVRSTIH ZIDINA

U drugoj polovini VII. st. uslijedilo je razdoblje relativno brzog prilagođavanja slavenskih doseljenika novomu podneblju, te uspostavljanja mirnijih odnosa sa starosjedilačkim stanovništvom kraj kojeg i među koje su se naselili, tj. onog u sjevernoj i središnjoj Istri. Arheološka istraživanja su pokazala da je na tom području došlo do miješanja i prožimanja starosjedilačke i došljake kulture, te da je prepoznatljiv arheološki horizont (najčešće nazivan horizontom barbariziranih grobalja) koji se bitno razlikuje od istovremenoga u zapadnoj i južnoj Istri, gdje nije bilo zamjetnijeg doseljavanja Slavena (Marušić, 1967). Najjužnije poznato groblje te skupine nalazi se na lokalitetu Babina brajda kod Žminja, upravo kraj (već spomenute) crkve sv. Foške, porušene za pljačkaških provala. Tragovi paljenja vatre kraj grobova i grobni prilozi nedvosmisleno govore o raširenosti poganskih običaja kod mjesnog stanovništva (Marušić,

1966, 281–285). Slaveni su tako stigli i u širu okolicu Dvigrada, jer je Babina brajda od njega udaljena manje od 10 kilometara zračne linije.

Kraj samoga Dvigrada, na lokalitetu Kacavanac poviše crkvice sv. Antuna Opata, djelomično je istraženo groblje na kojemu su se Dvegrajci sahranjivali od kraja IV. do kraja XII. stoljeća. Grobljanska crkva sv. Petra izgrađena je u drugoj polovini V. st., otprilike u isto vrijeme kada je izgrađena i crkva sv. Sofije u kaštelu. Arheološki nalazi pokazuju kako stariji dio groblja pripada skupini grobalja starosjedilačkog stanovništva zapadne i južne Istre: postojanje grobljanske kapele, grobna arhitektura koja se nadovezuje na kasnoantičke tradicije (kamene stele, zidane grobnice, oponašanje sarkofaga), pravilno okrenuti grobovi (zapad – istok, u najstarijem dijelu sjever – jug), velik udio obiteljskih grobova i potpun izostanak grobnih priloga vrlo ga jasno razlikuju od grobalja barbariziranog horizonta (Marušić, 1972).<sup>4</sup> Prema tome, na području Dvigrada u VII. i VIII.

4 Marušić (1972, 19) je pretpostavio da to groblje nije bilo jedino pokopalište Dvegrajaca jer ondje nisu pronađeni elementi koji bi ukazivali na vojničko zanimanje, pa je zaključio da su se na Kacavancu sahranjivali seljaci i obrtnici, a da su vojnici imali zasebno groblje.

st. nije došlo do bitnih promjena u etničkom sastavu stanovništva. Kaštel se je pokazao dobrom zaštitom svojim stanovnicima i prevelikom zaprekom slavenskim napadačima.

U vrijeme kada je bizantska uprava izgubila nadzor nad sjevernom i središnjom Istrom Dvigrad nije imao samo zadaću obrane vlastitog i okolnog stanovništva, nego je bio dijelom obrambenog sustava zapadne i južne Istre. Čitav je niz kaštela s više ili manje uspjeha priječio prodore Slavena na preostalo bizantsko ozemlje (Motovun, Sutlovreč, Bale, Mutvoran, Stari Gočan...), među kojima je Dvigrad imao važno mjesto. Nema dokaza da je taj sustav izgrađen još u kasnoj antici za obranu Poreštine i Pulštine,<sup>5</sup> nego je u VII. st. satkan od utvrda koje su preostale na bizantskom posjedu i bile radi djelotvornije obrane povezane u obrambeni sustav (kako u liniji, tako i po dubini).

U drugoj polovini VII. st. bizantske su vlasti uspjele povratiti nadzor nad sjevernom i središnjom Istrom. Premda nema nikakvih podataka o tome kako je to ostvareno, može se pretpostaviti da je do toga došlo bez većih sukoba koji bi zavrijedili da budu zabilježeni ili zapamćeni kroz dulje vrijeme. Istarski Slaveni na zauzetom području nisu izgradili jedinstvenu političku vlast (što ne treba čuditi, jer to nisu učinili u to doba niti na drugim područjima doseljenja), pa i nisu dugoročno mogli pružati učinkovit otpor jedinstvenoj bizantskoj vlasti, a treba uzeti u obzir i činjenicu da su prirodnim preprekama bili odvojeni od ostatka slavenskog svijeta. Pored toga, sasvim je izgledno da su i na tlu sjeverne i središnje Istre preostale neke utvrde koje Slaveni nisu uspjeli zauzeti (Buzet, Roč, Pićan...), što je u tom slučaju bitno olakšalo bizantsko ponovno ovladavanje tim teritorijem. Doseljeni su Slaveni uključeni u bizantski gospodarski i vojni sustav kao slobodni seljaci s vojnom obvezom (limitaneji). Iako je otklonjena neposredna opasnost od Slavena, istarsko je društvo zadržalo izražene vojne značajke jer je i dalje prijetila opasnost od prekograničnih Slavena te furlanskih Langobarda.

## DVA GRADA

Dvigrad je i nadalje zbog svoga položaja imao vrlo važnu ulogu u obrani pokrajine, premda ne više kao pogranični kaštel. Bio je poveznicom pulskog i porečkog područja, kao i središnje Istre s morskom obalom, gdje je postojala lučica koja se u izvorima prvi put spominje

1096. (*portus maris qui dicitur Lemo*; Joppi, 1887, 459),<sup>6</sup> ali nema sumnje da je starijeg datuma, možda i kasnoantičkog. U bizantsko je doba Istra bila podijeljena na devet gradskih općina (Pula, Poreč, Trst, Rovinj, Novigrad, Motovun, Buzet, Pićan i Labin), a Dvigrad je bio dijelom pulske ili možda rovinjske. Svaka je općina imala svoju postrojbu milicije (numer) načelne jačine od 300 do 500 vojnika, pa je u postrojbi svoje gradske općine i Dvigrad morao sudjelovati određenim brojem vojnika. Na čelu je samouprave kaštela i njegova okružja bio vjerojatno lokoservator, domaći čovjek, dužnosnik niže razine pokrajinske uprave koji je objedinjavao vojnu i civilnu vlast (Margetić, 1993, 415–417). Najkasnije u bizantsko doba nastaje i utvrda na susjednom brežuljku koju izvori spominju pod nazivom Kaštel Parentin. O njoj se zna jako malo, budući da je napuštena još u srednjem vijeku. Naziv Dvigrad (tal. *Docastelli*, *Due Castelli*, lat. *Duo Castra*, *Duo Castella*) potječe od zajedničkog imena oba kaštela, koji su se pojedinačno zvali Kaštel Parentin (*Castel Parentin*, *Castrum Parentinum*) i Monkaštel (*Monte Castel*, *Moncastel*, *Mons Castellum*). Iako je preostao samo jedan, nosio je ime Dva Grada (Istarski razvod, 1992, 20b, 23, 26b, 29, 33, 33b; za latinski i talijanski oblik postoje još brojnije potvrde), sve dok i njega nije sustigla sudbina Parentina. Vjerojatno su Dvegrajci željeli sačuvati uspomenu na susjedni kaštel kako bi sačuvali i neka njegova prava koja su prešla na Monkaštel. Od Parentina nije puno ostalo jer je sigurno nakon napuštanja dugo služio mještanima Monkaštela kao kamenolom, što je stoljećima poslije postao i Monkaštel za Kanfanarce i stanovnike okolnih sela.<sup>7</sup> Postavlja se i pitanje koji je kaštel stariji, ali je na nj teško odgovoriti jer je Parentin arheološki neistražen i sve dok bude tako o njegovoj će se starosti moći samo nagađati (premda nema sumnje da je bio nastanjen u prapovijesti). Ipak, vjerujemo kako činjenica da se susjedni mu kaštel naziva samo kaštelom (Monkaštel = brijeg na kojemu je utvrda) govori da je u vrijeme njegova nastanka to bio jedini utvrđeni brijeg u okolici. Ne bi, naime, imalo nikakva smisla nazvati ga tako ako bi na susjednom vrhu već postojala utvrda. U prilog većoj starosti Monkaštela govori i podatak da je brijeg na kojemu se nalazi nešto viši (147 m) od onoga na kojemu je izgrađen Parentin (144 m). Ako je doista mladi, nije neutemeljeno mišljenje da je Parentin bio (samo) snažna utvrda za potporu i zaštitu Monkaštela koji se je iz utvrde razvio u naselje (De Franceschi,

5 Prvi je iznio takvu tvrdnju Branko Marušić (1975, 343–346), smatrajući da je "u kasnoj antici na graničnom dijelu puljskog agera izgrađen obrambeni sistem od utvrđenih naselja (*Vallis-Bale*, *Duo Castra-Dvograd*, *Stari Gočan*), kastruma (*Parentinski vrh*) i kula (*Klenovac*, *Straža*) koji je zatvarao ulaz u plodnu i gusto napućenu Puljštinu", a od njega su to mišljenje preuzeli drugi autori. Nije, međutim, jasno po kojim su kriterijima upravo te utvrde izdvojene među mnoštvom kasnoantičkih kaštela na Pulštini, osim ako autor nije zamišljao obrambeni sustav linijskog tipa, no takvomu nema traga, niti bi bio djelotvoran.

6 Isprava je poznatija po tome što se u njoj nalazi najstariji poznati spomen Kanfanara.

7 Cam. De Franceschi (1953–1954, 321) pripovijeda kako se sjeća da je za svoga prvoga posjeta Dvigradu (1885.) ondje zatekao dva klesara na djelu.

1953–1954, 321). Situacija u kojoj se dvije utvrde nalaze u neposrednoj blizini, a između njih prolazi put podsjeća na Beli Grad i Črni Grad kraj Roča: i ondje je jedna utvrda za nekoliko stoljeća nadživjela drugu, te je potom i ona napuštena (iako nikad nije dostigla veličinu i značaj Monkaštela–Dvigrada). Noviji hrvatski naziv Dvigrad odraz je zaborava postojanja Kaštela Parentina (kao kaštela parnjaka) kod stanovništva okolice, zbog čega je naziv prešao u jedninu.<sup>8</sup>

### NOVO DOBA

Velike promjene na političkoj, gospodarskoj i pravnoj razini koje su se u cijeloj Istri počele događati dolaskom franačke vlasti osjetile su se i u Dvigradu. Te su promjene izazvale prekid kontinuiteta antičkih oblika društvenog ustroja koji su trajali stoljećima i kroz njih se postupno preobražavali. Ukinuta je samouprava gradova i kaštela, pa je dotad vladajući sloj ostao bez prava da njegovi pripadnici budu birani na upravne dužnosti. Novi je upravitelj Istre, franački vojvoda, postavio svoje ljude (centarhe) na njihovo mjesto i tako stvorio preduvjete čvrste civilne i vojne vlasti u pokrajini sabrane u rukama jedne osobe. Nekadašnjoj su društvenoj eliti oduzete i brojne druge povlastice, a sve s ciljem slabljenja njezina položaja. U provedbi te politike vojvoda se je, uz svoje ljude, oslanjao na istarske biskupe i Slavene. Iako su i prije bili povlašteni i imali znatna udjela i utjecaja u vlasti, u franačko doba biskupi dobivaju, u skladu s općim načelima franačke politike, mnoga daljnja prava i izuzeća od obveza, uglavnom na račun istarskih posjednika. Posjednike je, ipak, najteže pogodilo to što je vojvoda na neobrađene zemlje kolonizirao Slavene i od njih ubirao zakupninu. Iako je glavni razlog kolonizacije Slavena bio politički, bilo je to i u skladu s općefranačkom nastojanjima da se zapuštene površine, koje su kao takve po franačkomu shvaćanju pripadale kruni, naseljaju i privode obradi. Time su posjednici ostali bez određenih prihoda koje su ubirali s tih zemljišta (travarina, žirovnina).

Nova je vlast u suradnji s biskupima poticala i poduzimala graditeljsku aktivnost, prije svih sakralnu, pokazujući snagu i moć nove države i poretka koji zajednički nastupaju s crkvom. U relativno kratkom razdoblju kraja VIII. i početka IX. st. izgrađene su ili temeljito obnovljene brojne crkve u južnoj i zapadnoj Istri, uglavnom u blizini velikih gradova ili uz važne prometnice (Jurković, 2001, 9–17; Levak, 2007, 107–113). Kako je središte otpora vojvodi i novomu sustavu bilo u najvećim grado-

vima jer je u njima živjelo najviše pripadnika razvlaštenoga sloja, promjene su se, s izuzetkom vojvodina Novigrada, očitovale na izvangradskom području i u kaštelima, osobito onima na strateški važnim točkama. Stoga ne čudi što je upravo tada temeljito obnovljena i crkva sv. Sofije u Dvigradu. Starokršćanska je jednoapsidalna crkva gotovo u cijelosti srušena i na njezinu mjestu sagrađena nova troapsidalna (također upisanih apsida), s bogatim crkvenim namještajem, zidnim slikama vjerojatno po svim zidovima i arkadama, pergolom koja je dijelila prostor za vjernike od svetišta i ciborijem nad oltarom (Marušić, 1976, 41–45, 49–51; Hrvati i Karolinzi, 30–38; Brogiolo-Malaguti-Riavez, 2003, 135–136). Iz toga doba potječe i željezni križ, vjerojatno procesijske ili oltarne namjene (Hrvati i Karolinzi, 37–38; Milošević, 2002), koji po svojim stilskim značajkama upućuje da je preuređenje dvigradske crkve možda jedno od prvih očitovanja karolinškoga doba u Istri (Milošević, 2002, 293). Premda oskudni, ostaci fresaka u sv. Sofiji vrlo su značajni jer se ubrajaju među izuzetno rijetke sačuvane primjere karolinškoga freskoslikarstva u Istri (Marušić, 1976, 9, 16–18; Hrvati i Karolinzi, 2000, 33–34; Jurković, 2001, 15). U to je vrijeme obnovljena i grobljanska crkva sv. Petra; i ondje je prijašnja crkva (jednostavnog pravokutnog tlocrta) srušena i izgrađena nešto veća troapsidalna (Marušić, 1972, 8–9, 17–18).

Tako su veliki i skupi graditeljski zahvati nesumnjivo bili potaknuti političkim razlozima. Karolinška se je vlast u prvim desetljećima morala oslanjati na samostane i pojedine kaštele, a Dvigrad je među njima imao, zbog već navedenih razloga, istaknuto mjesto. Uočena koncentracija graditeljske aktivnosti na prijelazu iz VIII. u IX. st. oko glavne istarske kopnene prometnice Trst – Pula (u Guranu, Balama, Dvigradu, Motovunu, Ružaru i dr.) odražava nastojanje za čvrstim nadzorom pokrajine s pomoću kopnenih putova jer tradicionalno kopnena sila, kakva je bila Franačka, to nije mogla provesti drugačije. U takvim je okolnostima nadzor nad Dvigradom bio jednim od temeljnih preduvjeta, pa su utrošena sredstva imala jako opravdanje. O velikim narudžbama svjedoči i intenzivna djelatnost jedne klesarske radionice koja je izradila kamenu plastiku za veći broj crkava u relativno kratkom vremenu. Proizvodi radionice "Majstora baljanskih kapitela" prepoznati su u Sv. Tomi kod Rovinja, Sv. Mariji Veloj kod Bala, župnoj crkvi u Balama, trobrodnoj bazilici u Guranu, Sv. Lovri u Šijani kraj Pule, novigradskoj katedrali (s izuzetkom ciborija) i dvigradskoj Sv. Sofiji<sup>9</sup> (Jurković, 2002).

8 Stanovništvo doseljeno u novovjekovnim migracijama u sela oko Drage, dijelom i nakon što je Dvigrad napušten, nije više rabilo ni taj naziv, nego je ruševine (Dvigrada–Monkaštela) jednostavno nazivalo Starim Gradom, što se sačuvalo do danas (Bertoša, 1995, 648).

9 Kako je pri istraživanju Sv. Petra na Kacavancu pronađeno izuzetno malo kamenih spomenika, bez elemenata za usporedbu s drugima (Marušić, 1974, 18), ne može se isključiti mogućnost da je i ondje djelovala spomenuta radionica. Ipak, to ne treba očekivati, jer se radi o relativno skromnoj grobljanskoj crkvi koja se ne može uspoređivati sa župnim, samostanskim i privatnim crkvama te novigradskom katedralom za koje su od radionice naručeni zasigurno nimalo jeftini proizvodi.

O području kolonizacije Slavena nema podataka, te stoga ne znamo jesu li kolonizirani i u okolici Dvigrada. Neki arheološki nalazi pokazuju da su u Dvigradu u IX. st. nazočni i elementi slavenske kulture (dijelovi nošnje, keramika; Marušić, 1972, 18; 1976, 32, 50), što može značiti da su Slaveni počeli ulaziti među stanovnike kaštela, ali će prije biti kako ti nalazi svjedoče o kulturnim utjecajima. Ti su utjecaji mogli biti primljeni od koloniziranih Slavena, ali i od obližnjih sa Žminjštine, s kojima su kroz VIII. st. nesumnjivo uspostavljeni društveni i gospodarski odnosi od obostrane koristi.

Smatrajući svoj položaj neodrživim, istarski su posjednici zahtijevali ukidanje novouvedenih odnosa, pa su u Istru upućeni carski izaslanici koji su oko 804. sazvali sudsko ročište kraj Rižane, poznato kao Rižanski sabor. Na njemu su zasigurno sudjelovali i predstavnici dvigradske društvene elite, a vjerojatno je barem jedan od njih bio i među 172 kapetana koji su odabrani iz izaslanstava gradova i kaštela (*de singulis civitatibus seu castellis*; Krahwinkler, 2004, 21r, 9). Vojvoda je zbog viših državnih razloga morao popustiti, te se je obvezao povući sve uvedene namete i obveze, kao i vratiti oduzeta prava istarskim posjednicima. Odbio je jedino vratiti gradskim općinama i posjednicima oduzete zemlje, što znači da nije uklonio ni koloniste na njima. Ispravu je poslije potvrdio i Ludovik Pobožni (CDI, a. 815).

#### NA UDARU MOĆNIKA: BLAGOSLOV I PROKLETSTVO GEOSTRATEŠKOG POLOŽAJA

Proces feudalizacije istarskoga društva, međutim, nije se mogao zaustaviti. Slabljenje središnje vlasti i jačanje svjetovne moći biskupa obilježilo je i istarsku povijest posljednjih stoljeća ranoga srednjeg vijeka. Najstariji poznati spomen Dvigrada u povijesnim izvorima potječe iz 983., kada je car Oton II. potvrdio prava porečkog biskupa na području Dvigrada i drugih istarskih mjesta (Rovinja, Bala, Motovuna, Ružara, Nigrijana, Tara, Pazina i dr.) pozivajući se na (nesačuvane) darovnice svojih predšasnika. Kako se Dvigrad spominje u dijelu teksta isprave koji navodi prava porečkoga biskupa na Rovinj (*et Rubinum quantum ad Episcopatum sive Parentinae Ecclesiae donatum est a Nostris Antecessoribus videlicet in loco, qui dicitur duo*

*Castella, et Valles cum omnibus pertinentiis suis juste, et legaliter ad praedictum Episcopatum pertinentibus*; CDI, a. 983), već je Benussi (1897, 226–227, 230–231) to povezao s darovnicom patrijarha Rodoalda porečkomu biskupu iz oko 965. kojom mu dodjeljuje pravo na četvrtinu crkvene desetine u Rovinju (*quandam Terram, quae de nostro Episcopatu, nobisque, nostraeque Ecclesiae pertinet, Rubinensi nomine*; CDI, a. 966) u kojoj se Dvigrad i Bale ne spominju, ali se možda podrazumijevaju čineći cjelinu s Rovinjom. Postoji mišljenje da je cijeli dio o Rovinju, Dvigradu i Balama naknadno umetnut (Margetić, 1996, 148), no nama je izglednije da je umetnut samo dio o Dvigradu i Balama kako bi pojasnio da se i na ta mjesta misli (*videlicet*) kada se navode prava na Rovinj. To nužno ne znači da je već u to doba porečka crkva imala prava na kvartu u Dvigradu jer je mogla biti riječ samo o pretenzijama. Budući da se nije radilo o svjetovnoj vlasti nad Dvigradom nego samo o pravu na dio desetine, manje je vjerojatno da je Kaštel Parentin tako zvan zato što je porečki biskup ondje postavio službenike za provedbu prava te investiture (Schiavuzzi, 1919, 88), ali mu ime svakako valja povezati s nastojanjima biskupa za izgradnjom svjetovnoga kneštva (svjetovnu su vlast akvilejskoga patrijarha u Dvigradu zastupali skabini i gastald). U prvom poznatom izvoru (iz bitno kasnijeg vremena) u kojem se spominje Kaštel Parentin, njegov je status isti kao i Monkaštela (*praetaxatae Ecclesiae Praedia, nominatim Castrum Parentinum, situm in Contrata quae dicitur duo Castella, et Montem Castellum, situm in eadem Contrata super Ripa Lemi ex parte australi*; CDI, a. 1211), ali je znakovito da se navodi prije Monkaštela iako nije vjerojatno da je ikada bio veći od njega, što bi trebalo značiti da je bio od posebne važnosti za porečkog biskupa.

Koliko je Dvigradu kroz povijest pogodovao smještaj uz važne prometnice, toliko ga je u razvoju i ometao, jer je zbog svoje važnosti za nadzor šireg područja uvijek bio izložen nastojanjima ambicioznih svjetovnih i crkvenih velikaša da njime ovladaju. U razvijenom i kasnom srednjem vijeku ta će se događanja intenzivirati na još višoj razini (Mletci – Genova – akvilejski patrijarh, Mletci – Habsburgovci), što će u konačnici, uz epidemije kuge, dovesti do njegove propasti u novome vijeku.



## ORIGIN AND HISTORICAL DEVELOPMENT OF EARLY MEDIEVAL DVIGRAD

Maurizio LEVAK

University "Juraj Dobrila" of Pula, Department of Humanities, HR-52100 Pula, Ivana Matetića Ronjgova 1

e-mail: maurizio.levak@pu.htnet.hr

## SUMMARY

*Dvigrad castle was built in late antiquity at the location of a prehistoric hill fort. As a result of the constant danger caused by the political and economic crisis of the late Roman state and intrusions of barbaric tribes into its territory, the populations living in the town hinterland started grouping in fortified settlements built at strategic defence locations such as the tops of rolling hills or small peninsulas along the sea shore. At the location of a Roman military observation post in the Limska draga Valley a fortified settlement used by the local population as a refuge was built. As early as the 5<sup>th</sup> century two churches, St. Sophie's in the main square and St. Peter's at the cemetery, were built. Within the process of militarization under Byzantine rule the importance of the castle grew. In fact, from the castle the route crossing the Limska draga Valley connecting the districts of Pula and Poreč, and that running along the valley between central Istria and the sea shore could be observed. During Slavic incursions into Istria and in particular after the Slavs had conquered the central part of the Istrian peninsula, Dvigrad became a part of the network of Istrian castles that protected the richer and more populated coastal area. Archeological research confirms that Dvigrad and its surroundings were mostly populated by the autochthonous population while in the near-by Žminj area traces of Slavic immigrants can be found. The arrival of Frankish authority in the last decades of the 8<sup>th</sup> century was characterized by radical changes to political, economic, and legal systems. The centres of town municipalities where the members of the ruling class from the Byzantine period were concentrated offered the most resistance to these changes, which is why in the first decades the presence of a new authority was most evident in the hinterland of towns and in castles. Thus, the thorough restoration of the churches of St. Sophie's and St. Peter's can be ascribed to new political and cultural circumstances in this period. Up to the end of the early medieval period the castle underwent progressive development and reached its peak in the late medieval period, which was followed by a rapid decline and the extinction of life at the castle.*

**Key words:** early medieval period, Dvigrad, Limska draga Valley, castles

## IZVORI I LITERATURA

- Alberi, D. (1998):** Istria. Storia, arte, cultura. Trieste, Lint.
- Baldini, M. (1998):** Dvigrad i odabrani spomenici okoliše u kasnoj antici i srednjem vijeku. Kanfanar i Kanfanarština, zbornik radova, ur. J. Bratulić. Kanfanar, Udruga za očuvanje i promociju naslijeđa Dvegrajci, 35–50.
- Benussi, B. (1897):** Nel medio evo. Pagine di storia istriana. Parenzo: Società istriana di archeologia e storia patria.
- Bertoša, M. (1995):** Istra: Doba Venecije (XVI.–XVIII. stoljeće). Pula, Zavičajna naklada "Žakan Juri".
- Brogiolo, G. P., Malaguti, C., Riavez, P. (2003):** Nuove indagini archeologiche nella chiesa di Santa Sofia e nell'insediamento di Duecastelli (Istria). Antichità alto-adriatiche LV. Trieste, 115–150.
- CDI – Codice diplomatico istriano, P. Kandler (ed.).** Trieste: Lloyd Adriatico, (pretisak) 1986.
- De Franceschi, C. (1953–1954):** Ciò che resta e si sa di Due Castelli, la città morta dell'Istria. Archeografo triestino LXVII–LXVIII. Trieste, 321–335.
- Duchesne, L. (1886):** Le "Liber pontificalis". Texte, introduction et commentaire, I. Paris.
- Girardi Jurkić, V. (2005):** Duhovna kultura antičke Istre, I, Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre. Zagreb, Školska knjiga.
- Hrvati i Karolinzi (2000):** Hrvati i Karolinzi, II: Katalog, A. Milošević (ed.). Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Istarski razvod (1992):** Istarski razvod (priredio, predgovor napisao i komentarima popratio Josip Bratulić), treće izdanje. Pula, Libar od grozda.
- Joppi, V. (1887):** Documento inedito. Archeografo triestino XVII. Trieste, 459.
- Jurković, M. (2001):** Arhitektura karolinškog doba. U: Delonga, V., Jakšić, N., Jurković, M., Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj. Katalozi i monografije 11. Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 6–31.
- Jurković, M. (2002):** Le "Maître des chapiteaux de Bale". Hortus artium medievalium 8. Zagreb – Motovun, 349–360.

- Juroš-Monfardin, F. (2001):** Dvigrad – povijesno-arheološka skica. Prilog planu revitalizacije. *Histria archaeologica* 30/1999. Pula, 155–165.
- Krahwinkler, H. (2004):** ... in loco qui dicitur Riziano ... Zbor v Rižani pri Kopru leta 804. Koper, Založba Annales, 67–81.
- Krizmanich, V. (1981):** Sulla centuriazione romana dell'Istria. *Istria nobilissima XIV. Trieste-Fiume*, 179–190.
- Levak, M. (2007):** Slaveni vojvode Ivana. Zagreb, Leykam international.
- Margetić, L. (1993):** O nekim pitanjima Rižanskog placita. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 43, 4. Zagreb, 407–438.
- Margetić, L. (1996):** Iz pazinske prošlosti (u povodu tisućljeća prvog spomena Pazina). U: Margetić, L.: *Istra i Kvarner*. Izbor studija. Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 147–154.
- Marušić, B. (1957):** Slavensko-avarski napadi na Istru u svijetlu arheološke građe. *Peristil* II. Zagreb, 63–70.
- Marušić, B. (1964):** Dvograd, Sv. Sofija, Rovinj, Pula – srednjovjekovna sakralna arhitektura. *Arheološki pregled* 6. Beograd, 128.
- Marušić, B. (1966):** Tri ranosrednjovjekovna nalazišta iz Istre. *Jadranski zbornik* VI. Rijeka – Pula, 275–294.
- Marušić, B. (1967):** Nekropole VII. i VIII. stoljeća u Istri. *Arheološki vestnik* XVIII. Ljubljana, 333–347.
- Marušić, B. (1972):** Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno groblje kaštela Dvograd. *Histria archaeologica* I, 1, 1970. Pula, 5–29.
- Marušić, B. (1975):** Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora. *Jadranski zbornik* IX. Rijeka – Pula, 335–350.
- Marušić, B. (1976):** Kompleks bazilike sv. Sofije u Dvogradu. *Histria archaeologica* II, 2, 1971. Pula, 5–90.
- Marušić, B. (1978a):** Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom. *Histria archaeologica* V, 1–2, 1974. Pula, 1–95.
- Marušić, B. (1978b):** Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u IV i V stoljeću. *Arheološki vestnik* XXIX. Ljubljana, 549–572.
- Marušić, B. (1995):** Istra i sjevernojadranski prostor u ranom srednjem vijeku (materijalna kultura od 7. do 11. stoljeća). *Monografije i katalogi* 4. Pula, Arheološki muzej Istre.
- Matijašić, R. (1988):** Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium. Zagreb, *Latina et graeca*.
- Matijašić, R. (2003):** Iz najstarije prošlosti Berma – rimsko doba. *Beram u prošlosti (Pazinski memorijal, knj. XXV)*. Pazin, 33–42.
- Matošević, D. (1998):** Kanfanarština u pretpovijesti. *Kanfanar i Kanfanarština*, zbornik radova, ur. J. Bratulić. Kanfanar, Udruga za očuvanje i promociju naslijeđa Dvegrajci, 9–18.
- Mihovilić, K. (1998):** Kašteljir. U: Bratulić J. (ed.): *Kanfanar i Kanfanarština*, zbornik radova. Kanfanar, Udruga za očuvanje i promociju naslijeđa Dvegrajci, 19–33.
- Milošević, A. (2002):** The Iron Cross of Dvigrad. *Hortus artium medievalium* 8. Zagreb – Motovun, 289–294.
- Mlakar, Š. (1977):** Zaštitno iskopavanje rimskih pepeonih grobova u Kringi 1960. godine. *Histria archaeologica* IV, 1, 1973. Pula, 29–58.
- Pavao Đakon (1988):** Pavel Diakon, *Zgodovina Langobardov*, (prevedli F. Bradač, B. Grafenauer in K. Gantar). Maribor, Obzorja.
- Schiavuzzi, B. (1919):** Due Castelli. *Notizie storiche. Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* XXXI. Parenzo, 81–118.
- Štih, P. (2001):** Istra v času ustanovitve koprške škofije. *Acta Histriae*, 9, 2001, 1. Koper, 1–36.